

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Ректор
Хмельницького університету
управління та права
імені Леоніда Юзькова

Ірина КОВТУН

16 листопада 2020 р.

ВИСНОВОК

Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова щодо дисертаційного дослідження **ПАНЧЕНКА Сергія Володимировича** на тему «**Джерела цивільного договірної права**», поданого на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право у галузі знань 08 Право, затвердженої вченою радою Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова 29 жовтня 2018 року (протокол № 3)

ВИТЯГ

з протоколу засідання фахового семінару кафедри цивільного права та процесу і кафедри міжнародного та європейського права Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова
від 16 листопада 2020 року

ПРИСУТНІ:

Черняк О.Ю., завідувач кафедри міжнародного та європейського права, канд. юрид. наук, доц. (*головуюча на засіданні*); Гринько С. Д., завідувач кафедри цивільного права та процесу, доктор юрид. наук, проф.; Лозінська С. В., вчений секретар університету, доцент кафедри міжнародного та європейського права, канд. юрид. наук, доц.; Якимчук С. О., заступник завідувача кафедри цивільного права та процесу, доцент кафедри, канд. юрид. наук; професори кафедри цивільного права та процесу: Бондаренко-Зелінська Н. Л., канд. юрид. наук, доц.; Білоусов Ю. В., канд. юрид. наук, проф.; доценти кафедри цивільного права та процесу: Чорна Ж. Л., канд. юрид. наук, доц.; Трач О. М., канд. юрид. наук, доцент; Анікіна Г. В., канд. юрид. наук; Гарієвська М. Б. канд. юрид. наук; Сердечна І. Л. канд. юрид. наук, доц.; доценти кафедри міжнародного та європейського права: Нагнибіда В. І., канд. юрид. наук, доцент; Іванова В. А., канд. юрид. наук, доцент; Кірик А.Ю., асистент кафедри міжнародного та європейського права.

Запрошені для участі у спільному засіданні кафедри цивільного права та процесу і кафедри міжнародного та європейського права з правом вирішального голосу: перший проректор університету Омельчук О. М.,

доктор юрид. наук, проф.; завідувач кафедри трудового, господарського та земельного права наук Костяшкін І. О., доктор юрид. наук.

З присутніх – 3 докторів юридичних наук та 12 кандидатів юридичних наук – фахівців за профілем поданої на розгляд дисертації.

ПОРЯДОК ДЕННИЙ:

Обговорення дисертаційного дослідження аспіранта Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова Панченка Сергія Володимировича на тему «Джерела цивільного договірної права», виконаного в Хмельницькому університеті управління та права імені Леоніда Юзькова та поданого на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право у галузі знань 08 Право щодо рекомендації до розгляду та захисту в разовій спеціалізованій вченій раді.

СЛУХАЛИ:

завідувача кафедри міжнародного та європейського права, кандидата юридичних наук, доцента Черняк О.Ю., яка повідомила присутніх про те, що Панченко Сергій Володимирович народився 16 серпня 1981 року у м. Миколаєві. Освіта – вища, у 2003 році з відзнакою закінчив Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова за спеціальністю «Правознавство», де йому було присвоєно кваліфікацію спеціаліста юриста. З 2003 по 2015 рр. працював на посадах юриста на різних підприємствах м. Миколаєва. У жовтні 2015 року був призначений на посаду керуючого партнера Адвокатського бюро «Панченко та партнери», яку займає по сьогоднішній день.

Тема дисертаційного дослідження «Джерела цивільного договірної права» була затверджена вченою радою Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова 29 жовтня 2018 року (протокол № 3).

Науковий керівник – доцент кафедри цивільного права та процесу, кандидат юридичних наук, доцент Чорна Жанна Леонтіївна.

Дисертація виконана відповідно до планів науково-дослідної роботи кафедри цивільного права та процесу на 2017–2023 роки «Актуальні питання правового регулювання особистих немайнових та майнових відносин у контексті приведення законодавства України до європейських стандартів» (державний реєстраційний номер 0117U000105), що є складовою наукової теми Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова «Управлінські та правові засади забезпечення сталого розвитку України як європейської держави» на 2017–2026 роки (державний реєстраційний номер 0117U000103).

СЛУХАЛИ:

виступ аспіранта Панченка С.В., який доповів присутнім основний зміст дисертаційного дослідження, зокрема обґрунтував актуальність теми дослідження, науково-теоретичну та практичну значимість досліджуваної проблеми, визначила мету та задачі дослідження, основні положення, які виносяться на захист, висвітлив методологічну основу дисертації, охарактеризував ступінь наукової розробки проблеми на сучасному етапі, виклав основні результати дослідження та сформулював висновки і рекомендації, відповів на запитання науково-педагогічних працівників кафедр.

Він зазначив, що дослідження проблеми джерел правового регулювання суспільних відносин є пріоритетним напрямком юридичної науки. Це пояснюється тим, що джерела права у правовій системі виконують правоохоронну і праворегулятивну функції. Правоохоронна функція виявляється у тому, що джерела права містять спеціальні охоронні норми, які слугують попередженню правопорушень і необхідні для захисту прав та інтересів суб'єктів права. Виконуючи праворегулятивну функцію, джерела права впливають на суспільні відносини шляхом закріплення регулятивних норм.

Водночас інтеграційні процеси, що відбуваються у світі, істотно впливають на правові системи держав-учасників і, як наслідок, зумовлюють необхідність переусвідомлення позицій щодо джерел права та пошуку оптимальних моделей гармонізації правового регулювання суспільних відносин у контексті інтеграційних змін. Такі процеси стосуються й сфери цивільного договірного права. Відповідно нагальним стає перегляд теоретичних концепцій, пов'язаних з джерелами цивільного договірного права, зокрема щодо структури їхньої системи, взаємодії та співвідношення між собою окремих елементів, їхнього значення як правового регулятора цивільних договірних відносин.

У наш час важливого значення набуває дослідження джерел права як елемента національної правової системи. Вивчення системних властивостей джерел права дозволить визначити напрями вдосконалення всього механізму правового регулювання, здійснити наукове прогнозування тенденцій розвитку правової системи та загалом підвищити її ефективність. Саме необхідність теоретичного узагальнення системних властивостей джерел права як важливого елемента дії права визначає актуальність цього дослідження.

Вимогою часу є також розв'язання проблеми юридичної природи таких джерел, як нормативно-правовий акт, міжнародний договір, право ЄС, звичай, цивільно-правовий договір, їхня характеристика і визначення механізму їх застосування як правового регулятора цивільних договірних відносин.

У зв'язку з ратифікацією Україною міжнародних нормативно-правових актів та підписанням низки міжнародних договорів, держава взяла на себе не

лише обов'язок їх дотримуватися, а й гармонізувати джерела цивільного договірнього права, що зумовлює, у свою чергу, необхідність їх дослідження та розроблення пропозицій щодо застосування як правового регулятора цивільних договірних відносин в Україні.

На сьогодні все більшого значення як джерела права набувають рішення ЄСПЛ, що регулюють відносини, пов'язані із захистом цивільних прав та інтересів. Україна приєдналася до Європейської системи охорони прав людини, що передбачає обов'язок як охороняти та дотримуватися закріплених у Європейській конвенції прав і свобод, так і визнавати юрисдикцію ЄСПЛ. У цьому контексті помітна тенденція до розширення структурних елементів системи джерел цивільного договірнього права, що потребує їхнього детального вивчення та систематизації.

У юридичній літературі немає одностайного підходу до трактування правової доктрини як регулятора цивільних відносин, що впливає на правосвідомість, правотворчість, правореалізацію та позитивне право. Крім того, залишається невирішеним питання про значення та місце судової практики в системі джерел цивільного договірнього права за умов її фактичного застосування у діяльності правотворчих та правозастосовних органів.

Потребує дослідження також питання про цивільно-правовий договір як механізм правового регулювання чи засіб саморегулювання (договірнього регулювання), що зумовлено багатозначністю категорії договору та іншими чинниками. Правозастосовна практика потребує відповіді на досить широке коло питань, які не відображено в наукових працях, що негативно позначається на одностайності судових рішень та ефективності правового регулювання договірних відносин. Все це зумовило вибір теми, мети та завдань цього дисертаційного дослідження і визначає його актуальність.

Джерела права були предметом дослідження у теорії права та окремих галузях права, зокрема адміністративного, господарського, кримінального, міжнародного, трудового, цивільного, сімейного та ін.

Окремі різновиди джерел цивільного договірнього права та особливості їхнього застосування вивчали Т. В. Блащук, А. Г. Бірюкова, Т. В. Боднар, М. І. Брагінський, О. А. Беляневич, С. М. Бервено, А. Б. Гриняк, С. Д. Гринько, Н. Ю. Голубєва, О. В. Дзера, І. Р. Калаур, В. М. Коссак, В. В. Луць, В. В. Резнікова, Н. В. Федорченко, О. С. Яворська, О. Ю. Черняк (Димінська), Ж. Л. Чорна та інші. Безпосередньо джерела цивільного договірнього права досліджував С. О. Погрібний. У своїй дисертаційній роботі (2009 рік) учений визначив принципи і механізми правового регулювання договірних цивільних відносин в Україні, запропонував загальну концепцію цивільно-правового регулювання на підставі чинного цивільного законодавства.

Незважаючи на значний інтерес до теоретико-правових аспектів джерел права та їхнього значення для юридичної практики, поміж учених немає єдності щодо сутності та системи джерел права. На сьогодні не визначено також загальних закономірностей та видових особливостей джерел

цивільного договірної права. Необхідність формування цілісного уявлення про джерела цивільного договірної права, а також усунення наявних та недопущення нових нормативно-правових колізій у процесі праворегулювання і визначають актуальність та своєчасність теми наукового дослідження.

Метою дисертаційного дослідження є визначення загальних закономірностей та видових особливостей джерел цивільного договірної права, а також розроблення науково-теоретичних пропозицій для вирішення проблемних питань у сфері правового регулювання цивільних договірних відносин.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертаційна робота є першим в Україні комплексним дослідженням джерел цивільного договірної права. За результатами дослідження сформульовано та обґрунтовано низку наукових положень, що виносяться на захист, зокрема:

уперше:

1) визначено поняття джерела цивільного договірної права як зовнішньої форми вираження норм цивільного права, спрямованих на правове регулювання майнових відносин, що виникають на підставі цивільно-правового договору між конкретними особами, які є суб'єктами правотворчості з визначення умов договору, крім випадків, передбачених законом, із урахуванням вимог природного права та норм моралі;

2) обґрунтовано такі ознаки джерел цивільного договірної права: 1) обов'язковість застосування для конкретних учасників договірних правовідносин; 2) спрямованість на правове регулювання майнових відносин; 3) сторони договору є суб'єктами правотворчості, оскільки самостійно визначають умови договору з урахуванням обмежень, передбачених законом; 4) вплив норм природного права та норм моралі на процес правотворчості;

3) розкрито зв'язок норм природного права та норм моралі з джерелами цивільного договірної права (позитивного права): 1) за змістом норми позитивного права не повинні суперечити нормам природного права та моралі, які є способом оцінки складової джерел правотворчості; у такому випадку джерела позитивного права треба визнавати недійсними повністю або частково; 2) норми природного права та моралі впливають на прийняття норм позитивного права, зокрема вдосконалення процесів правотворчості; 3) норми природного права та моралі можуть мати юридичну силу в разі їх закріплення у джерелах права;

4) виділено такі ознаки звичаю як джерела цивільного договірної права: 1) його застосовують у випадку досягнення згоди між сторонами щодо його застосування; 2) він регулює відносини, які виникають із договору та в процесі його виконання; окремі звичаї спрямовані на правове регулювання відносин із конкретних договорів; 3) окремі звичаї встановлюють загальні норми для міжнародних комерційних угод; 4) він спрямований на правове регулювання майнових відносин; 5) регулює відносини між суб'єктами, які наділені юридично рівними можливостями щодо набуття та здійснення

цивільних прав, виникнення і виконання цивільних обов'язків, та не перебувають між собою у будь-якій юридичній залежності; б) він не повинен суперечити договору та імперативним нормам, якими врегульовано договірні відносини;

5) сформульовано ознаки міжнародного правового звичаю як джерела цивільного договірного права: 1) він є джерелом права для держав, які визнали його юридичну силу; 2) включає міжнародну практику (прецедент) та правову практику; 3) його застосовують за наявності прогалин у праві та законі; 4) його застосовують для правового регулювання договірних відносин між суб'єктами міжнародного приватного права; 5) його можуть застосовувати для тлумачення міжнародних уніфікованих правових документів, зокрема комерційних термінів; 6) він є моделлю для національного та міжнародного законодавства для регулювання договірних відносин;

б) виокремлено ознаки судової практики у формі прийнятого законного судового рішення як джерела цивільного договірного права: 1) застосовується за наявності прогалин у правовому регулюванні відносин у цивільно-правовому договорі; 2) має зовнішнє вираження у формі судового рішення; 3) тлумачить зміст цивільно-правового договору; 4) може бути підставою для визнання цивільно-правового договору недійсним, що спричиняє недійсність іншого джерела права; 5) має обов'язковий характер для застосування сторонами цивільно-правового договору, а також третіми особами за умови укладення договору на користь третьої особи; 6) є вторинним джерелом права;

вдосконалено:

7) положення про ознаки рішень ЄСПЛ як джерел права. Доповнено доктринальний перелік ознакою про те, рішення ЄСПЛ може встановлювати нову норму права, якщо містить обов'язок внесення змін до національного законодавства для держав-учасників Європейської конвенції;

8) наукову класифікацію видів нормативно-правових актів. Запропоновано поділяти нормативно-правові акти цивільного договірного права за їх дією щодо кола осіб на акти, які поширюють дію на: 1) всіх осіб – загальної дії; 2) фізичних осіб (споживачів); 3) фізичних осіб – суб'єктів підприємницької діяльності та (або) юридичних осіб; 4) осіб, які мають спеціальний дозвіл на певний вид діяльності (ліцензію); 5) державу, органи державної влади та (або) місцевого самоврядування;

9) положення про міжнародний договір як джерело права. Виокремлено такі ознаки міжнародного договору як джерела цивільного договірного права: 1) його застосовують лише до відносин із комерційних договорів (контрактів); 2) він регулює відносини між сторонами, комерційні підприємства яких знаходяться на території різних держав; 3) його застосовують для правового регулювання відносин між особами, які пов'язані з державами-учасниками міжнародного договору; 4) він має диспозитивний характер застосування, оскільки сторони мають право встановити у цивільно-

правовому договору правило про не застосування міжнародного договору для правового регулювання відносин;

набули подальшого розвитку:

10) характеристика нормативно-правового акта як джерела права. З'ясовано його подвійне значення як джерела цивільного договірної права: по-перше, він містить імперативні норми для сторін цивільно-правового договору, якщо в акті прямо вказано про це або така обов'язковість випливає із змісту чи із суті відносин між сторонами; по-друге, має субсидіарний характер у випадках, коли не передбачено правового регулювання відносин у договорі;

11) позиція щодо рішень та висновків КС України як джерела права. Обґрунтовано визнання їх джерелами цивільного договірної права, оскільки вони мають такі ознаки: 1) мають найвищу юридичну силу, зокрема вищу за юридичну силу закону; 2) мають подвійне значення: а) рішення КС України є джерелом права з дня його ухвалення; б) на підставі рішення КС України втрачають чинність нормативно-правові акти або їх окремі положення; 3) рішення та висновки КС України є обов'язковими для виконання на території України; 4) рішення є остаточними та не можуть бути оскарженими; 5) вторинне джерело права, оскільки тлумачать норми Конституції та законів України щодо їх конституційності;

12) положення про визнання судової практики ВС джерелом цивільного договірної права України. Виокремлено ознаки такої судової практики: 1) вторинне джерело цивільного договірної права; є формою правового орієнтиру для правозастосовної практики щодо інших джерел цивільного договірної права; 2) здійснює тлумачення нормативного припису; 3) обов'язкова для застосування судами першої та апеляційної інстанції; 4) остаточна та не може бути оскарженою; 5) може бути змінена лише ВС; 6) приймається для однакового застосування судами норм матеріального права з певного однорідного кола правовідносин; 7) спрямована на забезпечення законності щодо дотримання, гарантування, реалізації та правового захисту прав учасників договірних правовідносин;

13) характеристика цивільно-правового договору як джерела цивільного права. Обґрунтовано, що цивільно-правовий договір як джерело цивільного договірної права має такі ознаки: 1) норми права створюються за угодою сторін договору (свобода договору), крім випадків, передбачених законом; 2) він регулює відносини між сторонами договору інакше, ніж передбачено законом; 3) обов'язковість його застосування для правового регулювання договірних відносин між конкретними учасниками (сторонами та третіми особами договору); 4) здійснює правове регулювання майнових відносин; 5) має перевагу над нормативно-правовим актом за умови, що йому не суперечить.

По закінченню доповіді присутніми було поставлено до аспіранта Панченка С.В. такі питання:

Якимчук С. О., к. ю. н.: Які основні ознаки цивільно-правового договору як джерела права?

Відповідь: Дякую за запитання. Основними ознаками цивільно-правового договору як джерела права є те, що: 1) норми права створюються за угодою сторін договору (свобода договору), крім випадків, передбачених законом; 2) він регулює відносини між сторонами договору інакше, ніж передбачено законом; 3) обов'язковість його застосування для правового регулювання договірних відносин між конкретними учасниками (сторонами та третіми особами договору); 4) він здійснює правове регулювання майнових відносин.

Гарієвська М. Б., к. ю. н.: Що слід розуміти під поняттям «м'яке договірне право»?

Відповідь: Дякую за запитання. «М'яке договірне право» позначає неофіційні (позаяридичні) джерела, які мають необов'язковий рекомендаційний характер, що здійснюють правове регулювання договірних відносин і містяться у документах міжнародних міжурядових організацій. Сучасне «м'яке договірне право» діє на міжнародному та національному рівнях: представлено воно правовою доктриною, торговими звичаями, узвичаєннями, усталеним порядком.

Трач О. М., к. ю. н., доцент: Які з принципів цивільного права, на Вашу думку, мають найважливіше значення для договірного права?

Відповідь: Дякую за запитання. На нашу думку, особливе місце в системі принципів договірного права посідає принцип свободи договору, що полягає насамперед у вільному виявленні волі сторін на вступ у договірні відносини. Волевиявлення учасників договору має бути вільним, без жодного тиску з боку контрагента або інших осіб і відповідати їхній внутрішній волі. Зміст принципу свободи договору полягає у свободі особи вільно вступати в договірні відносини, самостійно обирати контрагента, самостійно визначати структуру й вид договірної зв'язку. Іншими важливими принципами договірної права є принцип захисту прав кредитора, юридична рівність, самостійність та ініціативність учасників у здійсненні належних їм прав та ін.

Бондаренко-Зелінська Н. Л., к. ю. н., доцент: На вашу думку, в чому полягає специфіка права ЄС як джерела цивільного договірної права?

Відповідь: Дякую за запитання. Право ЄС є унікальною правовою системою, яка відрізняється від класичних систем національного та міжнародного права. Активна роль у розробленні норм права ЄС належить Суду ЄС. Коло джерел права ЄС є досить об'ємним і різноманітним за змістом. У правовому полі ЄС діють спеціальні нормативно-правові акти,

акти неюридичного характеру та інші джерела, які не властиві національним правовим системам і міжнародному праву. Сукупність джерел права ЄС утворюють цілісну систему з властивою для такої системи ієрархією актів.

Особливістю правового регулювання договірних відносин в межах ЄС є те, що їх регламентація здійснюється через напрацювання необов'язкових приватних кодифікацій загальних правових принципів і типових законів («м'яке право»), які у поєднанні з актами інститутів ЄС становить систему договірної права ЄС.

Сердечна І. Л., к. ю. н.: Яке значення Конституції України як джерела цивільного договірної права?

Відповідь: Дякую за запитання. Конституція України як джерело цивільного договірної права, має такі ознаки: 1) містить норми-принципи, що є підґрунтям формування цивільного законодавства України; 2) містить норми цивільного права; 3) має найвищу юридичну силу щодо законів та інших актів цивільного законодавства; 4) закріплює основні цивільні права, свободи та обов'язки фізичної особи, відображені в актах цивільного законодавства; 6) встановлює загальні гарантії прав та свобод суб'єктів цивільного права; 7) закріплює загальні засади захисту майнових і особистих немайнових прав; 8) містить правила про дію законів та інших нормативно-правових актів у часі.

У Конституції України закріплено основні положення щодо юридичної рівності всіх суб'єктів права власності та форм власності, свободи підприємництва, майнових і особистих немайнових прав суб'єктів цивільного права, їх рівність і самостійність у відносинах, до яких вони вступають. Крім того, вона є основою для встановлення і захисту особистих немайнових прав фізичної особи, а також майнових, коли відповідні особи перебувають у приватноправових відносинах рівності та самостійності.

Іванова Р. Ю., к. ю. н., доцент: У чому особливість прецедентної практики Суду ЄС, як джерела цивільного договірної права?

Відповідь: Дякую за запитання. Прецедентна практика Суду ЄС є важливим джерелом договірної права, зокрема щодо правового регулювання зовнішньої торгівлі Союзу з державами, які не є його членами. Саме тому низка рішень Суду ЄС щодо регулювання правовідносин мають важливе значення для закріплення наднаціонального характеру європейського права.

Рішення Суду ЄС мають характер судового прецеденту, оскільки є обов'язковими під час винесення рішень судовими органами держав-членів.

ВИСТУПИЛИ:

доцент кафедри цивільного права та процесу, кандидат юридичних наук, доцент **Чорна Ж. Л.**, як науковий керівник, зробила коротку характеристику дисертації та особи здобувача.

1. Характеристика особистості здобувача. Панченко Сергій Володимирович народився 16 серпня 1981 року у м. Миколаєві. Освіта – вища, у 2003 році з відзнакою закінчив Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова за спеціальністю «Правознавство», де йому було присвоєно кваліфікацію спеціаліста юриста. З 2003 по 2015 рр. працював на посадах юриста на різних підприємствах м. Миколаєва. У жовтні 2015 року був призначений на посаду керуючого партнера Адвокатського бюро «Панченко та партнери», яку займає по сьогоднішній день.

2. Виконання індивідуального плану навчальної роботи (навчальна складова освітньо-наукової програми).

Аспірантом *Панченком Сергієм Володимировичем* повністю виконано індивідуальний план навчальної роботи, що відповідає навчальному плану Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова підготовки фахівців освітньо-наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право галузі знань 08 Право аспірантури, складеного згідно Національної рамки кваліфікацій та вимог Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у вищих навчальних закладах (наукових установах), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23.03.2016 № 261.

Панченко Сергій Володимирович своєчасно виконав всі розділи індивідуального навчального плану, відвідував лекції та семінарські заняття, які проводили науково-педагогічні працівники університету. Він оволодів загальнонауковими (філософськими) компетентностями, спрямованими на формування системного наукового світогляду, професійної етики та загального культурного кругозору («Філософія» – 6 кредитів).

Під час виконання освітньо-наукової програми аспірантури Панченко Сергій Володимирович набув універсальних навичок дослідника, зокрема усної та письмової презентації результатів власного наукового дослідження українською мовою, застосування сучасних інформаційних технологій у науковій діяльності, організації та проведення навчальних занять, управління науковими проектами та складення пропозицій щодо фінансування наукових досліджень, реєстрації прав інтелектуальної власності («Культура мовлення науковця» – 3 кредити, «Інформаційні технології в наукових дослідженнях» – 4 кредити).

Крім того Сергій Володимирович здобув мовних компетентностей, достатніх для представлення та обговорення результатів своєї наукової роботи іноземною мовою (англійською) в усній та письмовій формі, а також для повного розуміння іноземних наукових текстів з відповідної спеціальності («Іноземна мова» – 8 кредитів).

Аспірантом здобуто необхідні теоретичні знання, уміння, навички та інші компетентності, достатні для продукування нових ідей, розв’язання комплексних проблем у галузі професійної та дослідницько-інноваційної діяльності («Організаційні та правові засади підготовки і захисту дисертації» – 4 кредити).

Аспірант оволодів методологією та організацією наукових досліджень, що дозволило йому застосувати різноманітні методи при написанні дисертаційного дослідження, результати якого мають новизну, теоретичне та практичне значення («Методологія та організація наукових досліджень» – 4 кредити).

Панченко Сергій Володимирович здобув поглиблені знання з цивільно-правових дисциплін: «Теоретичні засади правового регулювання цивільних відносин» – 8 кредитів, «Доктрина цивільного процесу» – 7 кредитів, «Проблеми здійснення і захисту сімейних прав та інтересів» – 5 кредитів, «Теоретичні засади колізійного регулювання міжнародних приватно-правових відносин» – 4 кредити.

3. Виконання індивідуального плану наукової роботи (наукова складова освітньо-наукової програми).

Панченко Сергій Володимирович своєчасно та повністю виконував всі розділи індивідуального плану наукової роботи, що підтверджується висновками кафедри цивільного права та процесу на підставі звітів аспіранта та атестаційних листів наукового керівника.

Тема дисертації «Джерела цивільного договірної права» була затверджена вченою радою Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова 29 жовтня 2018 року (протокол № 3).

Дисертацію виконано відповідно до планів науково-дослідної роботи кафедри цивільного права та процесу на 2017–2023 роки «Актуальні питання правового регулювання особистих немайнових та майнових відносин у контексті приведення законодавства України до європейських стандартів» (державний реєстраційний номер 0117U000105), що є складовою наукової теми Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова «Управлінські та правові засади забезпечення сталого розвитку України як європейської держави» на 2017–2026 роки (державний реєстраційний номер 0117U000103).

Проведене дослідження відповідає вимогам актуальності, оригінальності підходу дослідження, а отримані результати характеризуються ознаками наукової новизни. Попри наявність низки дисертаційних робіт щодо теоретико-правових аспектів джерел права та їхнього значення для юридичної практики, поміж учених немає єдності щодо сутності та системи джерел права. На сьогодні не визначено також загальних закономірностей та видових особливостей джерел цивільного договірної права. Необхідність формування цілісного уявлення про джерела цивільного договірної права, а також усунення наявних та недопущення нових нормативно-правових колізій у процесі праворегулювання і визначають актуальність та своєчасність теми наукового дослідження.

Враховуючи комплексність та системність дослідження, при розкритті обраної теми використовувалися методи формально-логічний, аналізу, синтезу, дедукції, індукції, історичний, порівняльного аналізу, формалізації,

системно-структурний, аксіоматичний, які дозволили визначити особливості джерел цивільного договірної права.

Дисертаційне дослідження характеризується вдалою структурою, що дозволило зупинитись не лише на вивченні проблеми в цілому, але й на окремих її аспектах та виявити взаємозв'язки між ними. Питання аналізуються послідовно, показана їх взаємообумовленість.

Про обґрунтованість положень, висновків і рекомендацій дисертаційного дослідження «Джерела цивільного договірної права», зокрема свідчить опрацювання значного масиву наукових праць вітчизняних і зарубіжних авторів, що супроводжувалось їх критичним аналізом і аргументацією власних позицій.

При цьому аспірант оперує як роботами науковців радянського періоду, так і найновішими вітчизняними та зарубіжними публікаціями, що присвячені дослідженню окремих аспектів цієї проблематики. На особливу увагу заслуговує проведений дисертанткою глибокий та послідовний аналіз міжнародного законодавства та законодавства ЄС, практики ЄСПЛ із питань, пов'язаних із правовим регулюванням договірних відносин.

Дисертант критично оцінює положення окремих наукових робіт, а також, дотримуючись етики наукових дискусій, вступає у полеміку щодо думок, які видаються з тих чи інших причин неприйнятними. Наукові результати дисертаційної роботи отримані особисто. Для аргументації окремих положень та як підґрунтя наукової дискусії використано положення праць інших науковців, на які зроблено відповідні посилання.

Характеризуючи аспіранта особисто слід відзначити, що Сергій Володимирович у процесі підготовки дисертації проявив себе інтелектуальним та сумлінним науковцем, який спроможний з використанням різноманітного методологічного інструментарію виконувати складні дослідження на високому науковому рівні. Принципові зауваження наукового керівника ним було враховано та знайшли вирішення при доопрацюванні дисертації.

4. Дані про відсутність текстових запозичень та порушень академічної доброчесності (академічного плагіату, самоплагіату, фабрикації, фальсифікації).

Під час виконання дисертаційного дослідження аспірантка дотримувалася основних засад академічної доброчесності, які закріплено у п. 2.3.3 Кодексу академічної доброчесності Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова, а саме: самостійне виконання навчальних завдань, завдань поточного й підсумкового контролю результатів навчання (до осіб з особливими освітніми потребами ця вимога застосовується з урахуванням їх індивідуальних потреб і можливостей); посилання на джерела інформації у разі використання ідей, розробок, тверджень, відомостей; дотримання норм законодавства про авторське право і суміжні права; надання достовірної інформації про результати власної навчальної (наукової, творчої) діяльності, використані методики досліджень і

джерела інформації; інші дії, які сприяють забезпеченню довіри до результатів навчання та/або наукових (творчих) досягнень.

5. Відповідність дисертації вимогам Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у вищих навчальних закладах (наукових установах) затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від «23» березня 2016 року № 261 (зі змінами і доповненнями від «03» квітня 2019 року № 283) та Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від «06» березня 2019 року № 167.

Дисертація є самостійною, завершеною науковою роботою, містить власне розуміння автора щодо доцільності вдосконалення цивільного законодавства та відповідні пропозиції. В цілому, висновки проведеного дослідження характеризуються науковою новизною. Кількість і якість висновків дисертанта свідчать про науковий характер дослідження, що відповідає науковому ступеню доктора філософії зі спеціальності 081 «Право», галузі знань «Право».

Враховуючи наведене, можна стверджувати, що висновки, сформульовані Панченком Сергієм Володимировичем, у дисертації можна визнати такими, що мають характер наукової новизни і роблять значний внесок у рівень пізнання і розвитку проблем, які досліджуються.

Основні результати дослідження викладено у трьох наукових статтях у виданнях України, визначених фаховими з юридичних наук, одній – у періодичному науковому виданні іноземної держави, яка входить до Організації економічного співробітництва та розвитку і ЄС, трьох тезах доповідей на міжнародних наукових і науково-практичних конференціях.

Виконання індивідуального плану наукової роботи та індивідуального навчального плану здійснювалось відповідно до поставлених завдань та в повному обсязі, що відображено у відповідних висновках наукового керівника та кафедри при щорічному звітуванні аспіранта для переведення на наступний рік навчання.

Тому, вважаючи на викладене слід зробити висновок, що представлене Панченком Сергієм Володимировичем наукове дослідження «Джерела цивільного договірної права» відповідає спеціальності 081 «Право» та вимогам Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у вищих навчальних закладах (наукових установах), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від «23» березня 2016 року № 261 (зі змінами і доповненнями від «03» квітня 2019 року № 283), Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від «06» березня 2019 року № 167, а тому, рекомендується до попередньої експертизи дисертації та надання висновку про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів дисертації.

Після цього слово було надано рецензентам дисертаційного дослідження.

Доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України **Омельчук О.М.** відзначив високий та глибокий науковий рівень дисертаційного дослідження, який відповідає рівню, змісту, науковим результатам та вимогам, що висунуті для дисертаційних робіт на здобуття ступеня доктора філософії.

Наукові положення, висновки і рекомендації, викладені у дисертації мають достатній ступінь обґрунтованості, оскільки базуються на теоретичних працях як вітчизняних, так і зарубіжних вчених – представників, насамперед, науки цивільного права. Зокрема, теоретичною основою дисертаційного дослідження є наукові праці українських і зарубіжних учених із загальнотеоретичної юриспруденції, цивільного права, міжнародного приватного права, права Європейського союзу та інших галузей права.

У дисертації чітко сформульована мета. Об'єкт та предмет дослідження визначені відповідно до встановлених вимог та дозволяють всебічно проаналізувати поставлену проблему, не виходячи за межі наукової спеціальності. Дисертація Панченка С. В. написана грамотно, сприймається легко та з інтересом.

До найвагоміших результатів, отриманих в роботі, слід віднести такі.

Висновок автора щодо доктрини, як джерела цивільного цивільного договірному права, яка може сприяти законотворенню, оскільки розробки науковців є актуальними та відповідають сучасним вимогам. З іншого боку, коли йде мова про вирішення судових спорів, правова доктрина не може бути джерелом права, оскільки наукові підходи з одного і того ж питання можуть бути тлумачитися по-різному, що може призвести до зловживання правом.

Узагальнюючи думки науковців, автор пропонує визначення поняття «м'яке договірне право» під яким пропонує розуміти неофіційні (позаяридичні) джерела, які мають необов'язковий рекомендаційний характер, що здійснюють правове регулювання договірних відносин і містяться у документах міжнародних міжурядових організацій.

Заслуговує на увагу визначення поняття «джерела цивільного договірному права» як зовнішньої форми вираження норм цивільного права, спрямованих на правове регулювання майнових відносин, що виникають на підставі цивільно-правового договору між конкретними особами, які є суб'єктами правотворчості з визначення умов договору, крім випадків, передбачених законом, із урахуванням вимог природного права та норм моралі (с .48).

При цьому, як і будь-яке оригінальне дослідження, дисертаційне дослідження має окремі дискусійні положення.

1) Незрозумілим є висновок автора (с.173), що цивільно-правовий договір як джерело цивільного договірному права має пріоритет порівняно із нормативно-правовий актом за двох умов: 1) укладений договір не може

суперечити нормам закону; 2) умови, визначені в договорі, мають перевагу. Зазначена думка автора потребує додаткового обґрунтування.

2) Розглядаючи звичай як джерело цивільного договірного права, варто було б в роботі було б дослідити діяльність міжнародних організацій які займаються уніфікацією норм цивільного договірного права, а також навести приклади судової практики застосування міжнародних звичаїв для правового регулювання цивільних договірних відносин.

3) Серед ознак нормативно-правового акта як джерела цивільного договірного права автор вказує що нормотворення, тобто їх прийняття спрямоване на гармонізацію із правом ЄС. Але така позиція здобувача не знайшла достатнього обґрунтування у змісті роботи.

4) У параграфі 3.3., розглядаючи цивільно-правовий договір як джерело цивільного договірного права, доречно було б проаналізувати питання співвідношення понять «цивільно-правовий договір» і «контракт», які є предметом наукових дискусій в науковій літературі.

Слід зазначити, що викладені зауваження переважно мають дискусійний характер і тому суттєво не впливають на позитивну оцінку дисертаційної роботи. Вони викликані інтересом до цього дослідження, новизною та актуальністю питань, що розкриваються автором.

Висновок щодо рецензованого дослідження. Дисертаційна робота Панченка Сергія Володимировича на тему «Джерела цивільного договірного права» є послідовною, завершеною науковою працею, що має цілісний характер із цікавим насиченим змістом. Дисертація містить науково-обґрунтовані висновки, результати необхідних наукових узагальнень предмета, що досліджується, практичні рекомендації, які в сукупності розв'язують конкретне наукове завдання, що має суттєве значення для науки цивільного права у галузі знань 08 Право спеціальності 081 Право.

Робота має теоретичне та практичне значення та може бути рекомендована до розгляду в спеціалізованій вченій раді відповідного профілю з метою здобуття ступеня доктора філософії у галузі знань 08 Право за спеціальністю 081 Право.

Кандидат юридичних наук Анікіна Г.В. зауважила, що договірне право є одним з найважливіших інститутів цивільного права, що має власну зовнішню форму вираження норм права. Особливістю джерел цивільного договірного права є те, що вони регулюють цивільні правовідносини, які виникають виключно на підставі договору. За останні роки проявився інтерес до окремих видів джерел цивільного договірного права, які характеризуються певними особливостями. Окремі науковці розглядають види джерел цивільного договірного права лише за певними класифікаційними критеріями, тому на сьогодні в юридичній науці відсутній єдиний підхід до визначення поняття та видів джерел цивільного договірного права. Це свідчить про актуальність теми дисертаційного дослідження Панченка Сергія Володимировича.

Рецензент відзначила високий науковий рівень дисертаційного дослідження. Робота С. В. Панченка характеризується оптимальною, продуманою дослідницькою стратегією та логікою розв'язання проблем, що підлягають науковому аналізу. Дисертант показав глибокі теоретичні та практичні знання досліджуваної тематики, вміння самостійно узагальнювати і аналізувати нормативні акти, загальну та спеціальну літературу, судову практику, робити науково обґрунтовані висновки, формулювати визначення правових понять і пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації, підтверджується науковими доказами, структурою роботи й обраною здобувачем методикою дослідження. Висновки й пропозиції роботи отримано із застосуванням традиційних й апробованих цивільно-правовою наукою методів, серед яких спеціальні та загальнонаукові методи дослідження.

Дисертантом сформульовано об'єкт дослідження, а також його предмет. Викладені у розділах основної частини роботи положення, переконують у тому, що відповідні питання теоретично і практично важливі і є недостатньо вивченими в цивільно-правовій науці. Праця базується на достатній джерельній базі. Зроблені по тексту дисертації посилання свідчать, що дослідження базується на працях науковців з зазначеної тематики, здобувач детально проаналізував нормативно-правові акти. Положення, висновки та пропозиції, що виносяться здобувачем на захист, додатково висвітлюють відомі в науці положення та сприяють продовженню і поглибленню досліджень цивільних правовідносин щодо персональних даних.

Новизна наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих в дисертації обумовлюється тим, що дисертація С. В. Панченка є одним з перших в Україні комплексних наукових досліджень джерел цивільного договірної права. Низка теоретичних положень, висновків і рекомендацій дисертантки мають наукову новизну і практичну значимість і є достатніми для роботи такого рівня.

На думку Анікіної Г. В., варто підтримати позицію автора, що в цивільних договірних відносинах за відсутності волевиявлення сторін для окремих умов договору нормативно-правовий акт діє як альтернатива. Водночас законодавство для кожного договору надає сторонам право передбачати свої власні умови, дотримуючись принципу свободи договору.

На особливу увагу заслуговує виділення автором спеціальних ознак міжнародного договору як джерела цивільного договірної права: 1) його застосовують лише до відносин із комерційних договорів (контрактів); 2) він регулює відносини між сторонами, комерційні підприємства яких знаходяться на території різних держав; 3) його застосовують для правового регулювання відносин між особами, які походять з держав-учасників міжнародного договору; 4) він має диспозитивний характер застосування, оскільки сторони мають право встановити у цивільно-правовому договорі

правило про не застосування міжнародного договору для правового регулювання відносин.

Позитивним є виокремлення ознак права ЄС як джерела цивільного договірної права на основі яких визначено його поняття (с.136-137).

Важливе теоретичне значення має всебічне дослідження звичаю як джерела цивільного договірної права. Автор з'ясовує співвідношення таких понять як: «звичай», «традиція», «правовий звичай», «звичай ділового обороту», «міжнародний звичай».

Позитивно оцінюючи дисертацію Сергій Володимировича Панченка, рецензент звернула увагу й на те, що у дисертаційному дослідженні мають місце суперечливі положення, які потребують пояснень.

1) На думку здобувача однією з ознак джерела цивільного договірної права є те, що воно встановлюється, як правило, за волевиявленням юридично рівних суб'єктів. Не можемо погодитись з зазначеною позицією, оскільки ця ознака є характерною лише для одного з джерел цивільного права – цивільного договору.

2) Незрозумілою залишається позиція автора щодо часових, просторових та суб'єктних меж дії міжнародного договору як джерела цивільного договірної права (с.80).

4) Серед ознак міжнародного договору як джерела цивільного договірної права автор не згадує про те, що у міжнародних договорах можуть міститися як уніфіковані, так і колізійні норми. Варто було б зацентувати увагу на цьому питанні, оскільки зазначена ознака не є характерною для жодного іншого джерела цивільного договірної права.

5) Характеризуючи право ЄС як джерело права ЄС автор недостатню увагу приділяє одному з найважливіших нормативних актів регламенту Рим II. Доречно детальніше проаналізувати основні колізійні принципи визначені регламентом для регулювання договірних правовідносин.

Разом з цим, наявність окремих недоліків та дискусійних положень дисертації суттєво не зменшують її наукову значущість, не знижують позитивну оцінку роботи та її цінність. Дисертація Панченка С.В. є завершеною науковою працею, та може бути рекомендована до розгляду в разовій спеціалізованій вченій раді відповідного профілю з метою здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право».

В обговоренні дисертаційного дослідження взяли участь:

Доктор юридичних наук, доцент Костяшкін І.О. Він зауважив, що дисертація Сергія Панченка присвячена актуальній темі – джерела цивільного договірної права.

Актуальні проблеми дисертаційного дослідження визначили характер та перелік поставлених дисертантом мети та задач. Автору вдалося досягти поставленої мети та вирішити задачу. Ознайомлення зі змістом дисертації дає підстави для таких висновків.

Здобувач виявив належний рівень знань фахової літератури, нормативно-правового матеріалу, правозастосовної практики, підняла низку дискусійних проблем, що підлягають осмисленню і відповідному їх рішенню.

Дисертант застосував різноманітні методи наукового аналізу досліджуваних проблем, проаналізовано наукову та навчальну літературу, енциклопедичні видання, зроблена критична оцінка положень чинного цивільного законодавства.

На думку професора, заслуговує на увагу виокремлення ознак джерел цивільного договірних права: 1) обов'язковість застосування для конкретних учасників договірних правовідносин; 2) спрямованість на правове регулювання майнових відносин; 3) сторони договору є суб'єктами правотворчості, оскільки самостійно визначають умови договору з урахуванням обмежень, передбачених законом; 4) на процес правотворчості впливають норми природного права та норми моралі.

Разом з тим Костяшкін І.О. вважає, що окремі проблеми теми не знайшли відповідного рішення і обґрунтування у роботі, зокрема щодо значення судової практики як джерела цивільного договірних права. Проте, вказаний недолік не знижує наукове значення і практичну цінність зазначеного дослідження. Робота завершується самостійними і аргументованими висновками, які логічно пов'язані із викладеним основним матеріалом. Тому, вважаючи на викладене зроблено висновок, що представлене наукове дослідження Панченка С. В. «Джерела цивільного договірних права» відповідає спеціальності 081 «Право» та може бути рекомендоване до захисту.

Доктор юридичних наук, професор Гринько С.Д. зазначила, що в останні роки проявився інтерес до окремих видів джерел права, які характеризуються певними особливостями. Специфічними ознаками наділені джерела цивільного договірних права. Комплексного дослідження джерел цивільного договірних права у науці цивільного права не проводилось.

На думку С. В. Гринько, позитивним є те, що в роботі розкрито зв'язок норм природного права та норм моралі з джерелами цивільного договірних права (позитивного права). Варто підтримати думку автора, що за змістом норми позитивного права не повинні суперечити нормам природного права та моралі, які є способом оцінки складової джерел правотворчості. У такому випадку джерела позитивного права треба визнавати недійсними повністю або частково.

Разом з тим, зазначила Гринько С.Д., що дисертація не позбавлена певних недоліків. Зокрема у роботі доречно було б навести приклади судової практики зарубіжних країн. Особливо корисним це було б при розгляді питання про дію джерел цивільного договірних права В зарубіжних країнах різні норми права регулюють відносини між різними групами осіб, залежно від належності осіб до певної національності, релігії, етнічної групи, чи проживання та певній території. Дослідження таких інтерперсональних та

інтерлокальних колізій законів, дозволило б автору виділити особливості джерел цивільного договірної права в зарубіжних країнах.

Спiрним вважаю висновок про те, що рiшення ЄСПЛ може встановлювати нову норму права, якщо мiстить обов'язок внесення змiн до національного законодавства для держав-учасників Європейської конвенції. Оскільки ЄСПЛ розглядає питання, які стосуються тлумачення і застосування конвенції, включаючи міждержавні справи й скарги окремих осіб.

Крім того потребує додаткового обґрунтування віднесення до джерел цивільного договірної права судової практики у формі прийнятого судового рішення, що набрало законної сили. Виділені у роботі ознаки судової практики є непереконливими, зокрема: 1) застосовується за наявності прогалин у правовому регулюванні відносин у цивільно-правовому договорі; 2) має зовнішнє вираження у формі судового рішення; 3) тлумачить зміст цивільно-правового договору; 4) може бути підставою для визнання цивільно-правового договору недійсним, що спричиняє недійсність іншого джерела права; 5) має обов'язковий характер для застосування сторонами цивільно-правового договору, а також третіми особами за умови укладення договору на користь третьої особи; 6) вторинне джерело права.

Професор Гринько С.Д. прийшла до висновку, що викладені зауваження викликані інтересом до цього дослідження, новизною та актуальністю питань, що розкриваються автором, тому суттєво не впливають на позитивну оцінку дисертаційної роботи.

Дисертаційна робота Сергія Володимировича Панченка «Джерела цивільного договірної права» відповідає галузі знань 08 Право спеціальності 081 Право та вимогам підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії.

Кандидат юридичних наук, доцент Бондаренко-Зелінська Н.Л. зазначила, що дисертація Сергія Володимировича Панченка характеризується оптимальною, продуманою дослідницькою стратегією та логікою розв'язання проблем, що підлягають науковому аналізу. Висновки дисертації зроблено із застосуванням низки загальнонаукових та галузевих методів і прийомів, використання яких зумовлене її метою, задачами, предметом і об'єктом дослідження.

Структура дисертаційної роботи є продуманою і цілком логічною щодо предмету дослідження і поставленої мети. Для авторської концепції суттєве значення має кожен із розділів, оскільки такий виклад обґрунтовує висновки щодо цивільних правовідносин щодо персональних даних.

Зокрема заслуговує увагу визначення ознак джерел цивільного договірної права, та визначення цього поняття.

Розглядаючи питання міжнародного договору як джерела цивільного договірної права, автором проаналізовано норми конкретних міжнародних

нормативних актів, які здійснюють правове регулювання договірних відносин. Це дозволило автору виділити спеціальні ознаки міжнародного договору як джерела правового регулювання цивільних договірних відносин.

Дисертант також правильно звертає увагу на те, що зважаючи на об'єктивну потребу адаптації законодавства України до міжнародних норм і норм права ЄС, актуальним є дослідження основних джерел європейського договірного права і принципів, за якими воно діє.

На думку Надії Леонтіївни, слід було б у роботі додатково обґрунтувати ознаки судової практики як джерела цивільного договірного права.

Професорка наголосила, що дисертація Сергія Панченка є самостійною працею, має творчий характер, є завершеним науковим дослідженням, що за своєю актуальністю, новизною постановки та вирішення поставлених наукових проблем, теоретичним рівнем та практичною значимістю, достовірністю та обґрунтованістю одержаних результатів повністю відповідає вимогам підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії спеціальності 081 «Право».

Кандидат юридичних наук, доцент Черняк О.Ю. відзначила актуальність теми дисертаційного дослідження, вдалу структуру дисертації, що дозволило дисертанту у достатній мірі виконати поставлені задачі. На її думку, на увагу заслуговує виділення автором загальних та спеціальних ознак нормативно-правового акта як джерела цивільного договірного права. Здобувач вдало сформулював визначення поняття «право Європейського Союзу як джерело цивільного договірного права».

Водночас, на думку Олени Юріївни, потребує додаткового обґрунтування віднесення автором судової практики Верховного Суду України до вторинних джерел цивільного договірного права.

Доцент Черняк О.Ю. підтримала виступаючих у тому, що дисертація С. В. Панченка є самостійним, завершеним науковим дослідженням, що повністю відповідає вимогам підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії спеціальності 081 «Право».

Головуюча на засіданні - кандидат юридичних наук, доцент Черняк О.Ю. зазначила у підсумку, що дисертація Панченка С.В. відповідає вимогам, які ставляться до дисертацій, в тому числі вимогам, передбаченим пунктами 10, 11 Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 06 березня 2019 року № 167 та може бути рекомендована до захисту на здобуття ступеня доктора філософії у галузі знань 08 Право спеціальності 081 Право у разовій спеціалізованій вченій раді.

За результатами обговорення дисертаційної роботи Панченка Сергія Володимировича на тему «Джерела цивільного договірного права» присутні вирішили запропонувати

ВИСНОВОК

про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів дисертаційного дослідження **ПАНЧЕНКА Сергія Володимировича** на тему «**Джерела цивільного договірної права**», поданого на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право у галузі знань 08 Право

Актуальність теми. Дослідження проблеми джерел правового регулювання суспільних відносин є пріоритетним напрямком юридичної науки. Це пояснюється тим, що джерела права у правовій системі виконують правоохоронну і праворегулятивну функції. Правоохоронна функція виявляється у тому, що джерела права містять спеціальні охоронні норми, які слугують попередженню правопорушень і необхідні для захисту прав та інтересів суб'єктів права. Виконуючи праворегулятивну функцію, джерела права впливають на суспільні відносини шляхом закріплення регулятивних норм.

Водночас інтеграційні процеси, що відбуваються у світі, істотно впливають на правові системи держав-учасників і, як наслідок, зумовлюють необхідність переусвідомлення позицій щодо джерел права та пошуку оптимальних моделей гармонізації правового регулювання суспільних відносин у контексті інтеграційних змін. Такі процеси стосуються й сфери цивільного договірної права. Відповідно нагальним стає перегляд теоретичних концепцій, пов'язаних з джерелами цивільного договірної права, зокрема щодо структури їхньої системи, взаємодії та співвідношення між собою окремих елементів, їхнього значення як правового регулятора цивільних договірних відносин.

У наш час важливого значення набуває дослідження джерел права як елемента національної правової системи. Вивчення системних властивостей джерел права дозволить визначити напрями вдосконалення всього механізму правового регулювання, здійснити наукове прогнозування тенденцій розвитку правової системи та загалом підвищити її ефективність. Саме необхідність теоретичного узагальнення системних властивостей джерел права як важливого елемента дії права визначає актуальність цього дослідження.

Вимогою часу є також розв'язання проблеми юридичної природи таких джерел, як нормативно-правовий акт, міжнародний договір, право ЄС, звичай, цивільно-правовий договір, їхня характеристика і визначення механізму їх застосування як правового регулятора цивільних договірних відносин.

У зв'язку з ратифікацією Україною міжнародних нормативно-правових актів та підписанням низки міжнародних договорів, держава взяла на себе не лише обов'язок їх дотримуватися, а й гармонізувати джерела цивільного договірної права, що зумовлює, у свою чергу, необхідність їх дослідження

та розроблення пропозицій щодо застосування як правового регулятора цивільних договірних відносин в Україні.

На сьогодні все більшого значення як джерела права набувають рішення ЄСПЛ, що регулюють відносини, пов'язані із захистом цивільних прав та інтересів. Україна приєдналася до Європейської системи охорони прав людини, що передбачає обов'язок як охороняти та дотримуватися закріплених у Європейській конвенції прав і свобод, так і визнавати юрисдикцію ЄСПЛ. У цьому контексті помітна тенденція до розширення структурних елементів системи джерел цивільного договірного права, що потребує їхнього детального вивчення та систематизації.

У юридичній літературі немає односпільного підходу до трактування правової доктрини як регулятора цивільних відносин, що впливає на правосвідомість, правотворчість, правореалізацію та позитивне право. Крім того, залишається невирішеним питання про значення та місце судової практики в системі джерел цивільного договірного права за умов її фактичного застосування у діяльності правотворчих та правозастосовних органів.

Потребує дослідження також питання про цивільно-правовий договір як механізм правового регулювання чи засіб саморегулювання (договірного регулювання), що зумовлено багатозначністю категорії договору та іншими чинниками. Правозастосовна практика потребує відповіді на досить широке коло питань, які не відображено в наукових працях, що негативно позначається на односпільності судових рішень та ефективності правового регулювання договірних відносин. Все це зумовило вибір теми, мети та завдань цього дисертаційного дослідження і визначає його актуальність.

Джерела права були предметом дослідження у теорії права та окремих галузях права, зокрема адміністративного, господарського, кримінального, міжнародного, трудового, цивільного, сімейного та ін. На ці питання в сфері теорії права звертали увагу І. В. Борщевський, О. З. Галамай, Л. В. Гульченко, О. Р. Дашковська, М. М. Жовтобрюх, В. О. Качур, Ю. В. Ковальова, Л. О. Корчевна, Л. А. Луць, М. В. Мазур, І. Г. Оборотов, О. В. Оніщенко, Н. М. Пархоменко, Т. В. Росік, Н. Д. Слотвінська, Т. І. Стрибко, О. А. Титарчук, Р. Б. Тополевський, С. В. Шевчук, А. С. Ярмола та інші. Різні аспекти джерел міжнародного права розглядали Т. М. Анакіна, М. Р. Аракелян, А. С. Довгерт, В. А. Завгородній, Є. О. Зверев, О. В. Київцев, О. О. Мережко, Р. Б. Сабодаш, О. О. Сидоренко, К. В. Смирнова, М. М. Феделеш та інші. Великого значення джерелам приватного права, зокрема цивільного, надавали Л. Андрусів, Г. В. Анікіна, М. Д. Василенко, С. В. Васильєв, В. А. Ватрас, І. А. Діковська, А. І. Дрішлюк, О. В. Джуринський, А. В. Зеліско, О. В. Іваненко, С. І. Клім, О. О. Красавчиков, Л. В. Красицька, О. М. Кривов'яз, Н. С. Кузнєцова, Р. А. Майданик, К. Г. Некіт, І. В. Спасибо-Фатєєва, Р. О. Стефанчук, Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova та інші.

Окремі різновиди джерел цивільного договірної права та особливості їхнього застосування вивчали Т. В. Блашук, А. Г. Бірюкова, Т. В. Боднар, М. І. Брагінський, О. А. Беляневич, С. М. Бервено, А. Б. Гриняк, С. Д. Гринько, Н. Ю. Голубєва, О. В. Дзера, І. Р. Калаур, В. М. Коссак, В. В. Луць, В. В. Резнікова, Н. В. Федорченко, О. С. Яворська, О. Ю. Черняк (Димінська), Ж. Л. Чорна та інші. Безпосередньо джерела цивільного договірної права досліджував С. О. Погрібний. У своїй дисертаційній роботі (2009 рік) учений визначив принципи і механізми правового регулювання договірних цивільних відносин в Україні, запропонував загальну концепцію цивільно-правового регулювання на підставі чинного цивільного законодавства.

Незважаючи на значний інтерес до теоретико-правових аспектів джерел права та їхнього значення для юридичної практики, поміж учених немає єдності щодо сутності та системи джерел права. На сьогодні не визначено також загальних закономірностей та видових особливостей джерел цивільного договірної права. Необхідність формування цілісного уявлення про джерела цивільного договірної права, а також усунення наявних та недопущення нових нормативно-правових колізій у процесі праворегулювання і визначають актуальність та своєчасність теми наукового дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до планів науково-дослідної роботи кафедри цивільного права та процесу на 2017–2023 роки «Актуальні питання правового регулювання особистих немайнових та майнових відносин у контексті приведення законодавства України до європейських стандартів» (державний реєстраційний номер 0117U000105), що є складовою наукової теми Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова «Управлінські та правові засади забезпечення сталого розвитку України як європейської держави» на 2017–2026 роки (державний реєстраційний номер 0117U000103).

Тему дисертації затверджено у вченій раді Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова (протокол № 3 від 29 жовтня 2018 року).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є визначення загальних закономірностей та видових особливостей джерел цивільного договірної права, а також розроблення науково-теоретичних пропозицій для вирішення проблемних питань у сфері правового регулювання цивільних договірних відносин.

Для досягнення зазначеної мети передбачено розв'язати такі завдання:

- визначити поняття та види джерел цивільного договірної права;
- розкрити дію джерел цивільного договірної права в часі, просторі та щодо кола осіб;
- визначити поняття нормативно-правового акта та його різновидів як джерел цивільного договірної права;

- охарактеризувати міжнародні нормативно-правові акти та право ЄС у системі джерел цивільного договірного права;
- визначити особливості звичаю та його різновидів як джерел цивільного договірного права;
- з'ясувати значення судової практики у системі джерел цивільного договірного права;
- охарактеризувати цивільно-правовий договір як джерело цивільного договірного права;
- розробити науково-теоретичні пропозиції для вирішення проблемних питань у сфері правового регулювання цивільних договірних відносин.

Об'єктом дисертаційного дослідження є правовідносини, пов'язані з формуванням, функціонуванням та розвитком джерел цивільного права.

Предметом дослідження є джерела цивільного договірного права.

Методи дослідження. Під час дисертаційного дослідження використано такі методи: формально-логічний, аналізу, синтезу, дедукції, індукції, історичний, порівняльного аналізу, формалізації, системно-структурний, аксіоматичний, які дозволили визначити особливості джерел цивільного договірного права.

За допомогою *формально-логічного методу* розкрито основні положення про джерела права та їх види, а також дію джерел цивільного договірного права (підрозділи 1.1, 1.2, 1.3). *Методи аналізу, синтезу, дедукції та індукції* дозволили охарактеризувати ознаки джерела права, джерела цивільного права, джерела цивільного договірного права загалом та їхніх окремих видів, а також запропонувати визначення понять відповідних правових категорій (розділи 1, 2, 3). *Історичний метод* допоміг з'ясувати походження джерел цивільного договірного права (розділи 1, 2, 3). *Метод порівняльного аналізу* застосовано для дослідження окремих джерел цивільного договірного права та виокремлення ознак, необхідних для порівняння їхніх різновидів (розділи 2 і 3). *Методи формалізації та системно-структурний* дозволили сформулювати систему джерел цивільного договірного права та виокремити її структурні елементи (підрозділ 1.2). *Аксіоматичний метод* застосовано для характеристики судової практики, що дозволило зробити логічний висновок про зарахування окремих її видів до джерел цивільного договірного права (підрозділ 3.2).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертаційна робота є першим в Україні комплексним дослідженням джерел цивільного договірного права. За результатами дослідження сформульовано та обґрунтовано низку наукових положень, що виносяться на захист, зокрема:

уперше:

1) визначено поняття джерела цивільного договірного права як зовнішньої форми вираження норм цивільного права, спрямованих на правове регулювання майнових відносин, що виникають на підставі цивільно-правового договору між конкретними особами, які є суб'єктами

правотворчості з визначення умов договору, крім випадків, передбачених законом, із урахуванням вимог природного права та норм моралі;

2) обґрунтовано такі ознаки джерел цивільного договірної права: 1) обов'язковість застосування для конкретних учасників договірних правовідносин; 2) спрямованість на правове регулювання майнових відносин; 3) сторони договору є суб'єктами правотворчості, оскільки самостійно визначають умови договору з урахуванням обмежень, передбачених законом; 4) вплив норм природного права та норм моралі на процес правотворчості;

3) розкрито зв'язок норм природного права та норм моралі з джерелами цивільного договірної права (позитивного права): 1) за змістом норми позитивного права не повинні суперечити нормам природного права та моралі, які є способом оцінки складової джерел правотворчості; у такому випадку джерела позитивного права треба визнавати недійсними повністю або частково; 2) норми природного права та моралі впливають на прийняття норм позитивного права, зокрема вдосконалення процесів правотворчості; 3) норми природного права та моралі можуть мати юридичну силу в разі їх закріплення у джерелах права;

4) виділено такі ознаки звичаю як джерела цивільного договірної права: 1) його застосовують у випадку досягнення згоди між сторонами щодо його застосування; 2) він регулює відносини, які виникають із договору та в процесі його виконання; окремі звичаї спрямовані на правове регулювання відносин із конкретних договорів; 3) окремі звичаї встановлюють загальні норми для міжнародних комерційних угод; 4) він спрямований на правове регулювання майнових відносин; 5) регулює відносини між суб'єктами, які наділені юридично рівними можливостями щодо набуття та здійснення цивільних прав, виникнення і виконання цивільних обов'язків, та не перебувають між собою у будь-якій юридичній залежності; 6) він не повинен суперечити договору та імперативним нормам, якими врегульовано договірні відносини;

5) сформульовано ознаки міжнародного правового звичаю як джерела цивільного договірної права: 1) він є джерелом права для держав, які визнали його юридичну силу; 2) включає міжнародну практику (прецедент) та правову практику; 3) його застосовують за наявності прогалин у праві та законі; 4) його застосовують для правового регулювання договірних відносин між суб'єктами міжнародного приватного права; 5) його можуть застосовувати для тлумачення міжнародних уніфікованих правових документів, зокрема комерційних термінів; 6) він є моделлю для національного та міжнародного законодавства для регулювання договірних відносин;

б) виокремлено ознаки судової практики у формі прийнятого законного судового рішення як джерела цивільного договірної права: 1) застосовується за наявності прогалин у правовому регулюванні відносин у цивільно-правовому договорі; 2) має зовнішнє вираження у формі судового рішення; 3) тлумачить зміст цивільно-правового договору; 4) може бути

підставою для визнання цивільно-правового договору недійсним, що спричиняє недійсність іншого джерела права; 5) має обов'язковий характер для застосування сторонами цивільно-правового договору, а також третіми особами за умови укладення договору на користь третьої особи; 6) є вторинним джерелом права;

вдосконалено:

7) положення про ознаки рішень ЄСПЛ як джерел права. Доповнено доктринальний перелік ознакою про те, рішення ЄСПЛ може встановлювати нову норму права, якщо містить обов'язок внесення змін до національного законодавства для держав-учасників Європейської конвенції;

8) наукову класифікацію видів нормативно-правових актів. Запропоновано поділяти нормативно-правові акти цивільного договірної права за їх дією щодо кола осіб на акти, які поширюють дію на: 1) всіх осіб – загальної дії; 2) фізичних осіб (споживачів); 3) фізичних осіб – суб'єктів підприємницької діяльності та (або) юридичних осіб; 4) осіб, які мають спеціальний дозвіл на певний вид діяльності (ліцензію); 5) державу, органи державної влади та (або) місцевого самоврядування;

9) положення про міжнародний договір як джерело права. Виокремлено такі ознаки міжнародного договору як джерела цивільного договірної права: 1) його застосовують лише до відносин із комерційних договорів (контрактів); 2) він регулює відносини між сторонами, комерційні підприємства яких знаходяться на території різних держав; 3) його застосовують для правового регулювання відносин між особами, які пов'язані з державами-учасниками міжнародного договору; 4) він має диспозитивний характер застосування, оскільки сторони мають право встановити у цивільно-правовому договорі правило про не застосування міжнародного договору для правового регулювання відносин;

набули подальшого розвитку:

10) характеристика нормативно-правового акта як джерела права. З'ясовано його подвійне значення як джерела цивільного договірної права: по-перше, він містить імперативні норми для сторін цивільно-правового договору, якщо в акті прямо вказано про це або така обов'язковість випливає із змісту чи із суті відносин між сторонами; по-друге, має субсидіарний характер у випадках, коли не передбачено правового регулювання відносин у договорі;

11) позиція щодо рішень та висновків КС України як джерела права. Обґрунтовано визнання їх джерелами цивільного договірної права, оскільки вони мають такі ознаки: 1) мають найвищу юридичну силу, зокрема вищу за юридичну силу закону; 2) мають подвійне значення: а) рішення КС України є джерелом права з дня його ухвалення; б) на підставі рішення КС України втрачають чинність нормативно-правові акти або їх окремі положення; 3) рішення та висновки КС України є обов'язковими для виконання на території України; 4) рішення є остаточними та не можуть бути

оскарженими; 5) вторинне джерело права, оскільки тлумачать норми Конституції та законів України щодо їх конституційності;

12) положення про визнання судової практики ВС джерелом цивільного договірної права України. Виокремлено ознаки такої судової практики: 1) вторинне джерело цивільного договірної права; є формою правового орієнтиру для правозастосовної практики щодо інших джерел цивільного договірної права; 2) здійснює тлумачення нормативного припису; 3) обов'язкова для застосування судами першої та апеляційної інстанції; 4) остаточна та не може бути оскарженою; 5) може бути змінена лише ВС; 6) приймається для однакового застосування судами норм матеріального права з певного однорідного кола правовідносин; 7) спрямована на забезпечення законності щодо дотримання, гарантування, реалізації та правового захисту прав учасників договірних правовідносин;

13) характеристика цивільно-правового договору як джерела цивільного права. Обґрунтовано, що цивільно-правовий договір як джерело цивільного договірної права має такі ознаки: 1) норми права створюються за угодою сторін договору (свобода договору), крім випадків, передбачених законом; 2) він регулює відносини між сторонами договору інакше, ніж передбачено законом; 3) обов'язковість його застосування для правового регулювання договірних відносин між конкретними учасниками (сторонами та третіми особами договору); 4) здійснює правове регулювання майнових відносин; 5) має перевагу над нормативно-правовим актом за умови, що йому не суперечить.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що їх можна використати:

– у *науково-дослідній сфері* як підґрунтя для подальших загальнотеоретичних наукових досліджень проблем джерел цивільного права та джерел цивільного договірної права;

– в *освітньому процесі* під час викладання навчальних дисциплін «Цивільне право», «Міжнародне приватне право», «Право Європейського Союзу», «Правочини з нерухомістю»;

– у *нормотворчому процесі* для вдосконалення законодавства у сфері правового регулювання цивільних договірних відносин;

– у *правозастосовній діяльності судових органів* для вирішення спорів у разі порушення цивільно-правового договору.

Наукові концепції, висновки та пропозиції дисертаційної роботи використано для підготовки лекцій та навчально-методичних матеріалів у Хмельницькому університеті управління та права імені Леоніда Юзькова (*Акт про реалізацію результатів наукових досліджень від 25 серпня 2020 року – Додаток Б*).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження виконано самостійно, сформульовані в ньому положення та висновки обґрунтовано на основі особистих досліджень автора. Наукову новизну одержаних результатів дослідження автор отримав особисто.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні положення та результати дисертаційного дослідження висвітлено та обговорено на міжнародних конференціях: *наукових* – «Вісімнадцяті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 25 жовтня 2019 року); *науково-практичних* – «Конституційні цінності: правова природа та практика реалізації» (м. Хмельницький, 17 травня 2019 року), «Правове регулювання суспільних відносин : перспективні напрями на шляху до сталого розвитку» (м. Київ, 4–5 жовтня 2019 року), «Римське право у світлі сучасної методології гуманітарного знання» (м. Хмельницький, 29 травня 2020 року).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження викладено у восьми наукових працях, зокрема трьох наукових статтях у виданнях України, визначених фаховими з юридичних наук, одній – у періодичному науковому виданні іноземної держави, яка входить до Організації економічного співробітництва та розвитку і ЄС, чотирьох тезах доповідей на міжнародних наукових і науково-практичних конференціях.

Список опублікованих праць за темою дисертації

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Панченко С. В. Звичай як джерело цивільного договірного права. *Наукові записки*. Серія : Право. Випуск 7. Кропивницький : ТОВ «Полімед-Сервіс», 2019. С. 29–35.

2. Панченко С. В. Поняття та ознаки джерела цивільного договірного права. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Серія: Юридичні науки». Том 30 (69). № 5. 2019. С. 81–86.

3. Панченко С. В. Цивільно-правовий договір як джерело цивільного договірного права. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2019. № 42. Том 1. С. 87–90.

4. Панченко С. В. Види источников гражданского договорного права. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. Випуск 1. Частина 3. С. 124–130.

5. Панченко С. В. Поняття та ознаки звичаю як джерела регулювання суспільних відносин. *Конституційні цінності: правова природа та практика реалізації : збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції «Конституційні цінності: правова природа та практика реалізації»* (м. Хмельницький, 17 травня 2019 року); у 2-х част. Частина 2. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2019. С. 62–67.

6. Панченко С. В. Судовий прецедент як джерело цивільного договірного права. *Правове регулювання суспільних відносин : перспективні напрями на шляху до сталого розвитку : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (м. Київ, 4–5 жовтня 2019 року). Київ : Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, 2019. С. 42–46.

7. Панченко С. В. Значення норм моралі як джерела цивільного договірною права. *Актуальні проблеми юридичної науки : збірник тез Міжнародної наукової конференції «Вісімнадцяті осінні юридичні читання»* (м. Хмельницький, 25 жовтня 2019 року). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2019. С. 281–284.

8. Панченко С. В. Поняття міжнародного договору як джерела цивільного права. *Римське право у світлі сучасної методології гуманітарного знання: збірник тез Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції* (м. Хмельницький, 29 травня 2020 року). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2020. С. 83–87.

Оцінка мови та стилю дисертації. Дисертація написана грамотною українською мовою, стиль викладення матеріалу відповідає прийнятому в науковій літературі.

Відповідність дисертації науковій спеціальності. Дисертаційна робота Панченка Сергія Володимировича на тему «Джерела цивільного договірною права» відповідає галузі знань 08 Право спеціальності 081 Право.

Рекомендація дисертації до захисту. Дисертаційна робота Панченка Сергія Володимировича є першим в Україні комплексним дослідженням джерел цивільного договірною права. Водночас дисертації притаманні окремі спірні моменти. Щодо неї може бути висловлено окремі недоліки, які, однак, не впливають на якість розкриття теми роботи та загальну позитивну оцінку.

Дисертація Панченка Сергія Володимировича на тему «Джерела цивільного договірною права» відповідає вимогам Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 року № 261 (зі змінами і доповненнями від 03 квітня 2019 року № 283), пунктам 10, 11 Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 06 березня 2019 року № 167, та може бути рекомендована до захисту в разовій спеціалізованій вченій раді за спеціальністю 081 Право.

УХВАЛЕНО:

1. Затвердити висновок про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів дисертаційного дослідження Панченка Сергія Володимировича на тему «Джерела цивільного договірною права», поданого на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право у галузі знань 08 Право.

2. Констатувати, що за актуальністю, ступенем новизни, обґрунтованістю, науковою та практичною цінністю здобутих результатів дисертація Панченка Сергія Володимировича на тему «Джерела цивільного договірнього права» відповідає спеціальності 081 Право та вимогам Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 року № 261 (зі змінами і доповненнями від 03 квітня 2019 року № 283), пунктам 10, 11 Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 06 березня 2019 року № 167.

3. Рекомендувати дисертацію Панченка Сергія Володимировича на тему «Джерела цивільного договірнього права» до захисту на здобуття ступеня доктора філософії у разовій спеціалізованій вченій раді за спеціальністю 081 Право.

Професорсько-викладацький склад кафедри цивільного права та процесу, кафедри міжнародного та європейського права, запрошені науково-педагогічні працівники з правом голосу, проголосували одноголосно:

«за» – 16; «проти» – немає; «утримались» – немає.

Головуюча на засіданні:

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри міжнародного та
європейського права Хмельницького університету
управління та права імені Леоніда Юзькова

Олена ЧЕРНЯК

Рецензенти:

доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України,
перший проректор Хмельницького університету
управління та права імені Леоніда Юзькова

Олег ОМЕЛЬЧУК

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова

Підпис
ЗАСВІДЧУЮ:
Нач. ВК ХУУП
імені Леоніда Юзькова

Підпис
ЗАСВІДЧУЮ:
Нач. ВК ХУУП
імені Леоніда Юзькова

Підпис
ЗАСВІДЧУЮ:
Нач. ВК ХУУП
імені Леоніда Юзькова

Галина АНІКІНА